

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra kulturních a náboženských studií

Proměna rodiny v rozvíjející se sociální politice v 19. století

bakalářská práce

Autor: Marek Točůň
Studijní program: Humanitní studia
Studijní obor: Transkulturní komunikace (TKMB)
Vedoucí práce: Mgr. Luděk Jirka, Ph.D.
Oponent práce: ThLic. Lukáš de la Vega Nosek, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor: Marek Točň

Studium: P18K0425

Studijní program: B6107 Humanitní studia

Studijní obor: Transkulturní komunikace

Název bakalářské práce: **Proměna rodiny v rozvíjející se sociální politice v 19. století**

Název bakalářské práce The transformation of the family in the developing social policy in the 19th century
Aj:

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Tato bakalářská práce se zaměří na proměnu rodiny v rozvíjející se sociální politice v 19. století. Zvýšená rozvodovost, snížená role širší i nukleární rodiny a jiné vlivy se zdají být důsledkem pro současnou společnost a v bakalářské práci budou uvedené podmínky vedoucí k formování těchto příbuzenských a rodinných vztahů a to v souvislosti s příchodem sociální politiky. Uvedené budou rovněž kulturní a transkulturní podněty. Použité budou primární a sekundární zdroje.

Massimo Livi Bacci. Populace v evropské historii, NLN - Nakladatelství Lidové noviny 2003

Jaroslav Skupnik. Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě, SLON 2010

Jack Goody. Proměny rodiny v evropské historii, NLN - Nakladatelství Lidové noviny 2006

Ivo Možný. Sociologie rodiny, SLON 1999

Jiří Šubrt. Soudobá sociologie VI.: Oblasti a specializace, Karolinum 2014

Zadávací pracoviště: Katedra kulturních a náboženských studií,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Luděk Jirka, Ph.D.

Oponent: ThLic. Mgr. Lukáš de la Vega Nosek, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 12.3.2021

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou závěrečnou práci vypracoval pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne

Podpis autora:

Poděkování

Rád bych poděkoval Mgr. Luďkovi Jirkovi, Ph.D. za cenné rady, věcné připomínky, ochotu, trpělivost a pomoc při zpracování této práce.

Anotace

Točoň, M. *Proměna rodiny v rozvíjející se sociální politice v 19. století*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2023, 35 s. Bakalářská práce

Tato bakalářská práce se zaměří na proměnu rodiny v rozvíjející se sociální politice v 19. století. Zvýšená rozvodovost, snížená role širší i nukleární rodiny a jiné vlivy se zdají být důsledkem pro současnou společnost a v bakalářské práci budou uvedené podmínky vedoucí k formování těchto příbuzenských a rodinných vztahů, a to v souvislosti s příchodem sociální politiky. Uvedené budou rovněž kulturní a transkulturní podněty. Použité budou primární a sekundární zdroje.

Klíčová slova: Industrializace, urbanizace, průmyslová revoluce, rodina, sociální politika

Annotation

Točoň, M. The transformation of the family in the developing social policy in the 19th century.. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2023. 35 pp. Bachelor Degree Thesis.

This bachelor thesis focuses on transformation of family regarding the development of social policy in the 19th century. Increased divorce rates, reduced roles of extended and nuclear family and other influences seem to be main implications for contemporary society. Thesis will outline conditions leading to transformation of these kinship and family relations in the context of social policy. Cultural and transcultural ties are also introduced. Used are primary and secondary resources.

Keywords: Industrialization, urbanization, industrial revolution, family, social policy

Od narození, kdy je na svět přiveden nový život, lze spatřit, jak je lidská bytost neuvěřitelně zranitelná. Jsme naprosto odkázáni na pomoc svých bližních. V tomto okamžiku sehrává klíčovou roli rodina, která umožní křehké lidské bytosti vytvořit bezpečné zázemí k přežití. Uvnitř tohoto prostředí a dříve, než se u dítěte probudí vědomí sebe sama, slyší hlasy svých rodičů (ať už biologických nebo pěstounských). Dítě se stává osobou, která je zahrnuta rodičovskou láskou.

Během psaní této práce jsem získal osobní zkušenost, která mi však ukázala, že rodina hraje důležitou roli i v chvílích, které jsou o něco méně radostné. V těchto okamžicích, když například člověk onemocní, se opět ocitáme odkázáni na pomoc a podporu svých bližních, stejně jako při našem narození. V mém konkrétním případě se jednalo o dědečka, který se ocitl s onkologickým onemocněním v chrudimském hospicu.

Navzdory predikcím, které proklamovaly nejhorší scénář, se dědův stav začal nepochopitelně zlepšovat. Navrátila se mu imunita, chuť k jídlu a během několika měsíců se opět postavil na vlastní nohy. Byl jsem svědkem neskonalé lásky jeho přítelkyně (dnes již manželky) a dalších rodinných příslušníků, kteří mu dávali najevo, že tu není sám. Byl jsem svědkem toho, že láska hory přenáší a pevná víra může být člověku nápomocna v cestě za jeho uzdravením. Tyto okamžiky jsou chvíle, kdy si člověk opět uvědomí, jak důležitou roli rodina v životě člověka představuje.

(Rád bych tímto poděkoval všem pracovníkům chrudimského hospicu, včetně doktorů, sestřiček a ošetřovatelek, za jejich vynikající péči, kterou poskytli mému dědovi.)

Obsah

Úvod	9
1 Proměny rodiny v období do 19. století	12
1.1 Pravěk, neolitická revoluce a další „dávné“ podněty	12
1.1.1 Starověk	14
1.1.2 Středověk a křesťanství	15
1.2 Velká francouzská revoluce	16
1.3 Průmyslová revoluce	17
1.4 Transformace rodinných struktur: Od tradičního uspořádání k modernímu modelu	18
2 Sociální politika	21
2.1 Obecný vzhled	21
2.2 Snaha v oblasti rozvoje vzdělávání a výchovy	23
2.3 Sociální politika v kontextu zdraví	25
2.4 Státní ochrana pracujících	26
2.5 Dopad sociální politiky na rodinu	29
3 Děti, rodiče, antropologické pojetí rodiny	30
3.1 Čas zrodu „sweet home“	30
3.2 Děti a vývoj vztahu k nim	31
3.3 Postavení ženy ve společnosti a její role v rodině	32
3.4 Muž – živitel, otec	34
3.5 Antropologické pojetí rodiny	34
Závěr	37
Bibliografie	39

Úvod

Téma rodiny je zkoumáno a diskutováno v různých oblastech – v sociologii, psychologii, antropologii, pedagogice nebo právu. Navzdory rozsáhlému množství analýz věnovaných rodině lze překvapivě zjistit, že neexistuje žádná jednotná nebo obecně přijímaná definice, která konkrétně vymezuje tento termín. Úspěšní nebudeme ani při hledání definice rodiny v českém právním řádu. V rodinném právu lze nalézt pouze pojem manželství, který je definován jako trvalý svazek muže a ženy, jehož hlavním účelem je založení rodiny, řádná výchova dětí a vzájemná podpora a pomoc.¹

Můžeme však uvést některé odborné definice, které vystihují podstatu rodiny. Nabídnout lze několik pohledů. Z psychologické perspektivy může rodina představovat „skupinu lidí se společnou historií, současnou realitou a budoucím očekáváním vzájemně propojených transakčních vztahů. Členové jsou často (ale ne nutně) vázáni hereditou, legálními manželskými svazky, adopcí nebo společným uspořádáním života v určitém úseku jejich životní cesty. Kdykoliv mezi blízkými lidmi existují intenzivní a kontinuální psychologické a emocionální vazby, může být užíván pojem rodina, i když jde o nesezdaný pár, o náhradní rodinu atd.“² Filozof a teolog Arno Anzebacher se odvolává na Franze-Xavera Kaufmana a popisuje rodinu následujícím způsobem: „Rodinná domácnost vzniká uzavřením manželství a zahrnuje všechny tělesné děti manželského páru. Nejdůležitějším základem stability rodiny je vůle manželů (manželská rodina). Rodina přitom tvoří „životní společenství specializované na děti“; její členové se stýkají v rodinných rolích, jež jsou tím určeny. Rodina je ve své specializaci „souhrn soukromí“ a jejím společenským místem je byt, to však většinou neznamena izolaci, protože často existují příbuzenské vazby a vztahy k sousedům, přátelům a kolegům. Rodina má zpravidla ve vysoké míře schopnost koordinovat různé mimo-rodinné role svých členů a pružně zpracovávat rušivé či neočekávané události.“³

Třetí pohled vychází ze sociologického vnímání rodiny. Ivo Možný zmiňuje, že sociologické učebnice formulovaly rodinu jako morfostatickou instituci, která představuje sociální zřízení, jejímž cílem je utvářet soukromý prostor sítěmi, které chrání své členy, nemění svůj tvar a svou stabilitou chrání společenský systém před chaosem. Podle autora

---

¹ Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

² SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2012, s. 24.

³ ANZEBACHER, A. *Křesťanská sociální etika, úvod a principy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997, s. 82.

se funkce a základní struktura dnešní rodiny nijak významně neliší od podoby rodiny na počátku naší civilizace.⁴

Při hlubším bádání lze nalézt další výčet definic, avšak důležité je zmínit, že většina autorů nachází, byť přes rozdíly, shodu v klíčovém a nezastupitelném významu rodiny pro společnost. S tímto názorem se ztotožňuji a je to také jeden z důvodů, proč jsem se rozhodl zpracovat téma o rodině.

Současná doba přináší klesající soudržnost nukleární rodiny a zvyšující se počty rozvodů. Mým cílem je lépe porozumět tomu, jak a kdy došlo k narušení původních rodinných vazeb a jaké události k tomu mohly vést. Má motivace pramení z touhy po poznání a hlubším pochopení této problematiky. Domnívám se, že jeden z bodů zlomu může představovat právě 19. století, které souvisí s výraznými společenskými změnami. V této době dochází k rozvoji sociální politiky, která ovlivňuje rodinu jako základní společenskou jednotku. Cílem mé bakalářské práce je poukázat na to, jak se rodina v důsledku společenských změn a sociální politiky měnila a jaké to mělo důsledky na její fungování.

Bakalářská práce je rozdělena do tří částí. V první části je věnována pozornost vybraným společenským změnám a historickým událostem před sledovaným obdobím. Druhá část práce je zaměřena na analýzu vybraných aspektů sociální politiky v 19. století a jejich dopad na vývoj instituce rodiny. Každá kapitola se zabývá konkrétním tématem a společenským vlivem na rodinné struktury. Zároveň představuje vývoj vztahu mezi státem a rodinou v daném období.

Třetí část práce je věnována výzkumu podoby moderní rodiny v 19. století. Hlavní témata této části se zabývají vztahy v rodině, zvýšenou citlivostí vůči dětem a vývojem genderové vyváženosti mezi mužem a ženou. Poslední kapitola této části bude věnována vlivu státu na rodinné struktury. Pozornost je zaměřena na to, jak se postupně měnila a vyvíjela role a funkce rodiny v důsledku společenských změn. Pokusíme se zachytit transformaci rodiny v kontextu průmyslové revoluce. V práci se opíráme o názory vlivných sociologů té doby, kteří zkoumali vliv průmyslové revoluce na rodinný život a strukturu. Tímto způsobem reflektujeme širší společenský kontext a jeho dopad na rodinu v 19. století. Bakalářská práce je postavena na analýze problematiky rodiny na základě sekundární literatury.

Závěrem práce je shrnutí nejvýznamnějších společenských událostí včetně prvků sociální politiky a její vliv na podobu rodiny v 19. století. Přestože je práce vymezena letopočty 1800 až 1899, nevyhneme se mnohdy zmínkám o událostech a myšlenkách, které

---

⁴MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002, s. 13-14.

přesahují tento časový rámec, protože historické události a myšlenky se zpravidla nevyskytovaly izolovaně v daném období, ale jsou důsledkem vývoje a kontinuity předchozích období a zároveň ovlivňují budoucí události a myšlenky. Zároveň je nutné poznamenat, že se v naší práci zaměřujeme především na evropskou kulturu. Toto zaměření je důležité, protože každá kultura má své specifické rysy a odlišnosti vývoje rodiny.

1 Proměny rodiny v období do 19. století

Rodina měla v minulosti různé podoby a často sloužila k naplnění různých funkcí, mezi které patří ekonomické zabezpečení, reprodukce, výchova potomků a udržování sociálních vazeb. V dnešní době lze sledovat vývoj rodiny díky některým odborným publikacím od prvobytně pospolné společnosti až po přítomnost.⁵ Právě tomu se zde věnuje tato kapitola. Předmětem však není podrobná analýza historie rodiny v historickém kontextu. Jde nám spíše o zaznamenání některých důležitých událostí, které měly vliv na vývoj a formu rodiny. Vždy musíme mít na paměti, že rodina jako sociální instituce nemůže být považována za izolovaný celek, musíme jí chápat jako dynamicky se rozvíjející komplex, na který působí různé tlaky v ekonomické, kulturní, politické a historické rovině.

1.1 Pravěk, neolitická revoluce a další „dávné“ podněty

Jedním z důvodů, proč se v této práci vracíme až do pravěku, je, že struktura rodiny a rodinných vazeb byla výrazně ovlivněna historickými a kulturními událostmi, které se odehrály již v dávné minulosti. V této souvislosti nemůžeme opominout neolitickou revoluci,⁶ s jejímž příchodem dochází ke zcela zásadní změně lidského demografického uspořádání a proměny životního a hospodářského stylu. Společnost zamířila k zemědělství a k usedlému způsobu života a lidstvo se tak vymanilo z bezprostřední závislosti na okolním prostředí v podání lovců a sběračů. Dochází k postupnému zdokonalování osevnických postupů od žďáření až k tzv. dvojpolnímu systému, zdokonaluje se zemědělská technika, hromadí se výrobní zkušenosti, zlepšuje se organizace práce a to umožňuje lépe plánovat a využívat efektivněji zdroje. Ženy usedlého neolitického zemědělce již mohly snadněji zvládat péči o několik malých dětí, které se navíc stávaly brzy výhodnou pracovní silou.⁷

Některé knihy naznačují, že nové formy životního způsobu se projeví i v celkovém zvýšení životní úrovně. Došlo ke vzniku množství nových úkolů, které vedly k prohloubení dělby práce mezi mužem a ženou, přičemž stále více úkolů – zejména tedy v domácnosti –

---

⁵ K obecnému přehledu např. KLABOUCH, J. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962. V knize popisuje historii společenské organizace a právní regulace manželství a rodiny od pravěkých společenství až do současnosti. Ve svém díle zároveň poměrně podrobně zachycuje zvyklosti a proměny, které se objevily v rámci různých období. Kniha analyzuje právní a společenské postavení žen, různé stránky manželského a rodinného života, poměry mezi muži a ženami i mezi rodiči a dětmi.

⁶ V našich podmínkách neolitická revoluce proběhla asi před 8 tisíci let (6000 př.n.l.).

⁷ HORSKÁ, P. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. s. 12-33.

připadalo na ženu. Ženy se tak aktivně podílely na péči o domácnost, obdělávání půdy, výrobě keramiky nebo tkaní látek a to výrazně zvyšovalo jejich společenský význam a přispělo k rozkvětu tzv. matrilineární společnosti.⁸

Matrilineární charakter společnosti rovněž potvrzuje Maria Gimbutsová. Svá tvrzení opírá o nálezy hliněných ženských sošek z jihovýchodní Evropy a z Blízkého východu. Podle ní tyto artefakty vypovídají o usedlé neolitické kultuře, která byla postavena na ženských hodnotách. Nejvyšší božstvo v ní představovala Velká Matka-Matka Země, která byla nazývaná jinými prameny také jako Matka všech stvoření, Paní nebes nebo Matka Vegetace.⁹ Jack Goody naznačuje, že vztah mezi muži a ženami v průběhu historie procházel změnami, a že již s nástupem doby bronzové získávají muži dominantní postavení a v tom hraje důležitou roli například náročnější zemědělství nebo výroba kovových předmětů. Pro výživu rodu nyní získávají muži určující roli, zatímco ženská jednoduchá hortikulturní a domácí práce je upozadována. Ekonomické předpoklady dostávají ženu postupně do mužského područí a vedoucí postavení ve společnosti a v rodinách získávají postupně muži.¹⁰

Vzhledem k tomu, že pravěcí lidé po sobě nezanechali žádné písemné památky, musíme mít na paměti, že výše zmíněné odhady jsou často postavené na archeologických základech a jen těžko se dají rekonstruovat sociální a kulturní vlivy ve společnosti. Jde o to, že konkrétní prvky materiální kultury se mohou vykládat různými způsoby a mohou být podrobeny různým interpretacím a analýzám.

---

⁸ HUSA, V. *Dějiny ČSR*. Praha: Naše vojsko, 1954, s. 10-12. Lze dále uvést „*Matriarchát je jeden z oblíbených historických pojmů, který je spojovaný s dějinami příbuzenských vztahů. Jeho autorem je švýcarský právník a historik náboženství Johann Jakob Bachofen, který ho formuloval v roce 1861 v knize Mateřské právo. Podstatou tvrzení je, že pravěké společnosti ovládaly ženy, neboť rozhodovací právo a vlastnictví majetku se odvozovaly od mateřství. Muži se stěhovali do rodin svých manželek a museli se řídit rozhodováním žen-matek. V současné kulturní antropologii, archeologii a etnografii termín matriarchát nepoužívá. Byl nahrazen pojmem matrilineární uspořádání, jehož základem je princip dědictví majetku v mateřské linii, z nichž se také odvozuje příslušnost k rodu. Neznamená však nadvládu žen. Vzhledem k tomu, že běžně existovala sexuální promiskuita, byla u narozeného dítěte jistá matka, ale nikoliv otec. Logicky se tak dědická práva odvozovala v mateřské linii.*“ (VONDROUŠKOVÁ, A. *Rodina: populárně historická encyklopedie*. Brno: MOBA, 2020, s. 20)

⁹ MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, s. 24.

¹⁰ Muž, který nabýval bohatství, jevil zájem o jistotě svých potomků, díky čemuž došlo k vynucování určování původu po „meči“. Dědické právo se udržovalo v linii otcovské. Ustavuje se tzv. patriarchát, který měl mimo jiné vliv na to, že muži již nechodili žít do rodu své ženy, ale naopak do rodu svého (manželství patrilokální) (GOODY, J. *Proměny rodiny v evropské historii: historicko-antropologická esej*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006).

1.1.1 Starověk

V předchozí kapitole jsme si ukázali, že neolitická revoluce vedla k postupnému přechodu lovecko-sběračských společností k usedlým zemědělským společnostem. Během této proměny došlo k různým společenským změnám, které ovlivnily i postavení mezi mužem a ženou. Pokud v neolitické době převažovala matrilineární společnost, kdy měly ženy významné postavení, s postupným rozvojem řemesel a civilizačního pokroku pak dochází k nástupu patriarchy.

V této společnosti se muž stal dominantní silou a zaujímal pozici hlavy rodiny s autoritativním postavením nad ostatními členy. Významné místo v procesu vzniku nerovnováhy mezi pohlavími v rodině mohly mít i středověké civilizace Řecko a Řím. Tyto společnosti jsou často považovány za kolébkou evropské civilizace a jejich kulturní a sociální tradice ovlivnily mnoho aspektů společnosti, včetně rodiny. V antických civilizacích byla žena často omezována na roli manželky a matky, a to i s důrazem na reprodukci potomstva. V řeckých městských státech bylo aktivní zapojení žen do veřejné správy vyloučeno, a to i přes jejich možné společenské a intelektuální schopnosti. Ženy byly převážně vnímány pouze jako manželky nebo milenky, jejichž hlavním úkolem bylo plodit legitimní potomstvo. Neměly přístup k politickým právům a jejich právní způsobilost byla omezená. Většina řeckých polis nepřiznávala ženám žádné politické ani společenské privilegia, s výjimkou Sparty, kde měly ženy vyšší postavení z důvodu svého úkolu rodit a vychovávat silné a zdravé válečníky.¹¹

Podobně se i v římské společnosti ženy potýkaly s omezenými právy a společenskými možnostmi. Byly považovány za právně nezpůsobilé a jejich role se soustředila na rodinu, domácnost a výchovu dětí. Muži měli výraznější moc a postavení jak ve veřejném, tak v rodinném životě. V rodině otec (*pater familias*) vládl neomezenou mocí a svou manželku včetně dětí mohl nejen prodat do otroctví, ale také usmrtit, aniž by se z toho někomu zodpovídal (*vitae necisque potestas*). Děti ani žena nemohly mít vlastní majetek a z moci otcovské byly osvobozeny až tehdy, když otec zemřel. Poté se mohly osamostatnit.¹²

---

¹¹ BUREŠOVÁ, J. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2001, s. 24-26.

¹² KLABOUC, J. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962. s. 31.

1.1.2 Středověk a křesťanství

V předchozí kapitole jsme se zaměřili na Řecko a Řím, které za sebou zanechaly vůbec nejstarší kořeny evropské rodiny. Antická společnost nám poskytla určitý vhled do procesů, které mohly vést k nerovnosti a omezování žen, ale je také důležité si uvědomit, že tyto vlivy nejsou jedinými faktory a že existuje mnoho dalších historických, kulturních a sociálních determinantů, které mohly ovlivňovat rodinu. Jistě by se našla celá řada dalších určujících činitelů, ale abychom se zde neutápěli v historickém kontextu, musíme se zaměřit jen na některé z nich.

Co se týká středověké společnosti, rodina v tomto období hrála klíčovou roli v životě každého člověka. Počet členů rodin byl poměrně rozsáhlý – v jedné domácnosti žili nejen rodiče a děti, ale i prarodiče, strýcové a tety. Ovšem tří nebo čtyřgenerační rodiny byly vzácností a to především z toho důvodu, že středověká společnost žila v poměrně velkých existenčních nejistotách. Mnohdy bojovala s epidemiemi nemoci, ale také s nedostatkem potravin což se odráželo také na zvýšené mortalitě obyvatelstva.

O středověké rodině lze celkově říci, že byla silná a důležitá. Rodiče i děti se na sebe museli spoléhat a tvrdě pracovat, aby přežili. Pro děti z toho vyplývalo značně zkrácené dětství. Již v útlém věku, zhruba v osmi letech, nastupovaly do práce. Středověká rodina se v mnohém podobá rodině antické – trvá vedoucí postavení muže nad ženou, mužské a ženské role jsou oddělené a rodina je nadále vázána na majetek (dům a hospodářství.) Rodina je společenskou a výrobní jednotkou a v neposlední řadě také institucí výchovnou.¹³

Pro další vývoj manželství a rodiny ve středověké evropské feudální společnosti bylo charakteristické vtažení celé této oblasti do přímého řízení orgánů křesťanských církví. Ta zavádí určitá pravidla a normy, která jsou leckdy opoziční vůči římským kořenům. Jedním z příkladů vlivu křesťanství na rodinu bylo uznání manželství jako posvátného a nedílného svazku mezi mužem a ženou. Manželství se tak stalo klíčovým prvkem rodinného života a získalo významnou právní a společenskou ochranu.¹⁴

Důležitým, historicky nejvýznamnějším přínosem křesťanství v oblasti vztahů mezi manželi je však zdůraznění lásky. Na rozdíl od starověkého Říma nebo starozákonního světa, které se obešly při definici vztahů v rodině bez lásky, je v křesťanském pojetí rodinných vztahů aspekt lásky základním předpokladem manželského svazku: *„Vedle nové definice člověka byla právě tato definice vztahů mezi lidmi tím podstatným, čím křesťanství v určité*

¹³ MATOUŠEK, O. *Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení*. Praha: Portál, 2011. s. 29-31.

¹⁴ GOODY, J. *Proměny rodiny v evropské historii: historicko-antropologická esej*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.

rovinně otevřelo novou cestu dalšímu vývoji evropských společností. ¹⁵ Křesťanství přispělo k posílení povědomí o důležitosti lásky v mezilidském vztahu a vytvořilo ideál, který je stále přítomný i v moderním chápání rodiny a to i navzdory postupnému procesu sekularizace společnosti.

1.2 Velká francouzská revoluce

Za významný bod, který citelně odstartoval sekularizaci společnosti je označováno období Velké francouzské revoluce. Připomeňme si, že dějiny západní společnosti byly výrazně protkány náboženstvím, které bylo do 18. století téměř všudypřítomné. Náboženstvím se řídil celý život – ať už se jednalo o běh času, společenský sektor nebo společenské funkce. Školy, nemocnice a další instituce měly církevní status. Velká francouzská revoluce však tuto symbiózu narušila, společnost vykazovala stále méně potřebu k nějakému vyššímu principu a náboženství se stalo spíše volitelným prvkem osobního života, než nutností. ¹⁶ Tento proces vedl pochopitelně také ke ztrátě vlivu církve na formování rodiny a otevřel prostor pro nové myšlenky a postupy např. v oblasti rodinného práva.

V této souvislosti můžeme zmínit postupné nahrazování kanonického práva katolické církve právem civilním. Kanonické právo katolické církve po staletí vytvářelo právní rámec manželství a rodinného jednání, které bylo orientováno na stabilitu a posvátnost manželského svazku. Na manželství bylo pohlíženo jako na svátost garantovanou transcendencí boží vůle. Postupné převádění z náboženského vlivu do civilního vedlo k tomu, že na manželství bylo nahlíženo jako na smlouvu mezi dvěma lidmi a nikoliv za sakrament. Pojetí manželství bylo nyní v ideálním případě nastaveno na principu občanské smlouvy, do níž neměl nikdo zasahovat. Kromě smluvně vyjádřené vůle zúčastněných stran se uvolnila cesta k větší svobodě pro jednotlivce v rozhodování o svém vztahu a jeho utváření. ¹⁷

Samotná Velká Francouzská revoluce, která propukla v roce 1789, přinesla do popředí ideály svobody, rovnosti a bratrství. Nicméně, tato revoluce se primárně zaměřovala na práva a svobody mužů, zatímco práva žen byla často opomíjena. Olympe de Gouges se však v roce 1791 v Paříži postavila proti této nerovnosti a vydala spis nazvaný „Práva ženy a občanky“, který je považován za první manifest vznikajícího hnutí za ženská práva.

¹⁵ MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok, 1990, s. 64.

¹⁶ RÉMOND, R. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

¹⁷ MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. s. 172-175.

Spisek Olympe de Gouges požadoval absolutní rovnost mezi muži a ženami před zákonem. Zdůrazňoval důležitost ženských práv a navrhoval, aby ženy měly právo svobodně si vybrat svého manželského partnera na základě citové náklonnosti. Tímto se snažila o změnu tradičních patriarchálních hodnot a zasazovala se o rovnost pohlaví ve společnosti.

Oldřich Matoušek poukazuje na to, že proces emancipace žen začal již dříve, ale hnutí za ženská práva představovalo další prvek, který přispěl k rozpadu patriarchální rodiny, jež dominovala v předchozí historické epoše.¹⁸ Postavení žen ve společnosti a v rodině se budeme věnovat ještě ve třetí části této práce.

1.3 Průmyslová revoluce

„Devatenácté století změnilo industrializace a urbanizace, založené na objevech, vynálezech a především na jejich využití. Změny provázely hluk parních strojů, včetně dunění lokomotiv na stále hustší železniční síti. Rostoucí počet lidí si dokázal poradit s časem, jenž se stal zbožím, i se vzdáleností snadněji překonávanou za účelem práce, vzdělání a dokonce i zábavy.“¹⁹

Tímto úvodním citátem je možné nastínit základní myšlenku a „úkol“ průmyslové revoluce – tedy dramatickou proměnu, kterou přinesl nový věk technologií, vynálezů a průmyslové výroby. V českých zemích začala průmyslová revoluce ve druhém desetiletí 19. století, ačkoliv je nutné uvést, že přesná datace prakticky není možná. Za jeden z hlavních rysů průmyslové revoluce je označován přechod od manufakturní a řemeslné výroby k výrobě tovární charakterizované větším rozsahem výroby za použití strojů a nových výrobních postupů. Hnací motorem tovární výroby se postupně stal parní stroj. Průmyslová revoluce pronikla nejrychleji do textilního průmyslu a to zejména do bavlnářství. Zavádění strojů vedlo ke vzniku prvních strojírenských závodů, k rozvoji železářství i dalším důležitým milníkům.²⁰

V průběhu první poloviny 19. století zasáhla industrializace a s ní spojená urbanizace do života lidí mimo jiné i tím, že se zaměstnání přesunulo z domácností do továren. Tato proměna v ekonomické struktuře vyvolala postupnou transformaci v životním stylu žen.²¹ Žena se i nyní významně spolupodílela na chodu domácností, ovšem nástupem průmyslové revoluce došlo k oddělení místa bydliště a pracoviště. Muž se stal hlavním hospodářským pilířem rodiny a jeho zaměstnání, které rodině přinášelo příjem, bylo obecně více ceněno než

¹⁸ MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.

¹⁹ BĚLOHORSKÝ V. *Myslet zeleň světa. Rozhovor s Karlem Hviždálo*. Praha: Mladá Fronta, 1991. str. 100.

²⁰ KOUDELKOVÁ, J. *Naše dějiny v datech*. Praha: Albatros, 1987. str. 178.

²¹ HORSKÁ, P. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. s. 387-388.

domácí práce ženy. Tím došlo ke zvýraznění ekonomického a sociálního rozdělení rolí mezi mužem a ženou v rámci rodiny. Muži bylo svěřeno finanční zabezpečení rodiny prostřednictvím práce mimo domov, zatímco ženy se staraly o domácnost a péči o děti. Sociolog Ivo Možný tento vývoj popisuje tak, že se ženy se staly „*poskytovatelkami servisu mužské pracovní síly*.“²²

System tímto upevňoval patriarchální podobu rodiny, nicméně podle dostupných zdrojů v souvislosti s průmyslovou revolucí vznikaly v její pozdější fázi nové pracovní příležitosti v textilnictví, bavlnářství nebo v úřednických profesích. Ženám se tak nabízely možnosti nového pracovního uplatnění. Byla to možnost, jak získat vlastní příjem a částečně se ekonomicky osamostatnit.

Ve chvíli, kdy žena začala disponovat vlastními příjmy, mohla si snáze založit domácnost a vybrat si partnera, který už nemusel být společníkem na celý život. Manželství bylo stále méně bezpečné a trvalé a zaměstnání žen se postupně stávalo normou ve společnosti. To bylo později umocněno První světovou válkou, kdy ženy musely pracovat za absentující muže pobývající na frontě. Pokud tak společnost nyní lpěla i na využití žen v pracovním procesu, ukazuje nám to na zvýšení sociálního statusu žen v průmyslové společnosti 19. století a na určitou snahu o větší vyrovnání se s mužskou pozicí, než jak to známe z období středověku.

1.4 Transformace rodinných struktur: Od tradičního uspořádání k modernímu modelu

V předchozích kapitolách jsme se zaměřili na některé události, které přispěly k transformaci rodiny, ačkoliv je nutné podotknout, že podobných formativních procesů bylo daleko více a nespočívaly pouze ve výše vymezených událostech nebo epochách. V závěru první části této práce bych rád podrobněji rozebral klíčové charakteristiky rodiny v předindustriální a průmyslové společnosti. V této analýze využijeme zjednodušeného rozdělení rodiny na tradiční (sudánskou) a moderní (eskymáckou, nukleární) rodinu.

Tradiční rodina bývá v odborné literatuře charakterizovaná jako domácnost. Ta byla většinou rozšířená a zahrnovala větší skupinu lidí než jen rodiče a děti. Mezi její členy patřily i vzdálení příbuzní a další osoby, kteří nebyli biologicky příbuzní (čeleď u sedláků, tovaryši

---

²² MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. s. 151.

v domech řemeslníků, služebníci v sídlech šlechty apod.), ale která nemusela nutně ani žít pospolu v jedné usedlosti. Tento typ rodiny fungoval jako samostatná ekonomická jednotka, která byla schopna zajistit svým členům obživu, ochranu a v případě nouze i přežití.²³ Tradiční rodina měla důležitou úlohu v ochraně a správě majetku a to i v jeho následném předání dalším generacím. Její životní styl byl konzervativní a řídil se tradicemi a zkušenostmi předků. Většina záležitostí se řešila uvnitř rodiny. Rodina se musela sama starat o své bezpečí a vyřizovat své spory v kruhu svých blízkých.²⁴ Jak říká sociolog Jan Keller: „*Člověk mohl uvnitř vlastní domácnosti prožít celý život od narození až do smrti, aniž ji opustil.*“²⁵ V tradičním typu rodiny spočíval výběr manželského partnera na rodičích. Potomek se tak svobodně nemohl rozhodnout, koho si vezme. Pro tento typ rodiny bylo charakteristické, že se při volbě partnera rozhodovalo na základě majetku i kulturního původu. S postupem času se v manželství prosazuje větší důraz na individuální štěstí, osobní uspokojení a sebevyjádření a to může ovlivňovat stabilitu manželských svazků.²⁶

Moderní rodina je z hlediska počtu členů menší a skládá se ze dvou nebo tří generací blízkých příbuzných. U nás se formovala již od renesance, avšak v klasické podobě se rozvíjela teprve v souvislosti s průmyslovou revolucí od počátku 19. století.²⁷ Tento typ rodiny je také označován jako nukleární rodina, přičemž jejími členy jsou manžel, manželka a jejich neprovdané a neženaté děti. Nukleární rodina převažuje dodnes, nicméně její funkce (obvykle se uvádí funkce reprodukční, sociálně výchovná, ekonomická, obranná a emocionální) se změnily nebo zredukovaly.²⁸ Nukleární rodina je charakterizována úzkými emocionálními vazbami. V domácnostech se více dbá na soukromí a rodiče se zaměřují na výchovu svých dětí. Tento vývoj je spojen s nárůstem citového individualismu. Manželské vztahy jsou vytvářeny na základě svobodné volby, která vychází z romantické lásky nebo sexuální přitažlivosti. Kromě toho se pracoviště oddělují od domova a to znamená, že rodina přestává být místem výroby hmotných statků a stává se především místem jejich spotřeby.²⁹

---

²³ Dlouhou dobu domácnosti zajišťovaly také ozbrojenou ochranu svých členů proti vnějším útokům, které nebyly před vznikem silné státní moci ničím neobvyklým. Mužští příslušníci všech domácností byli ozbrojeni a každé obydlí svobodných lidí mohlo v případě potřeby sloužit jako pevnost. Proto není vůbec nadnesené, nazývají-li někteří sociologové období před vznikem státního mocenského monopolu obdobím opevněných domácností (KELLER, J. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk, 2003.)

²⁴ VONDRUŠKOVÁ, A. *Rodina: populárně historická encyklopedie*. Brno: MOBA, 2020. s. 14.

²⁵ KELLER, J. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk, 2003. s. 47.

²⁶ MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. s. 19-20.

²⁷ VONDRUŠKOVÁ, A. *Rodina: populárně historická encyklopedie*. Brno: MOBA, 2020. s. 15.

²⁸ LENDEROVÁ, M. JIRÁNEK, T. a M. MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009. s. 158.

²⁹ GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. s. 158.

Vlivem změn ve společnosti, vznikem kapitalistického trhu moderního státu disponujícího armádou, četnictvem a policií oslabily funkce ochranná a ekonomická. Výrazně klesá produkční funkce rodiny a tam, kde byla rodina doposud nezastupitelnou, začínají přebírat její funkce i jiné instituce – například škola nebo stát.³⁰ Třeba škola tak vedle rodiny získává důležitou funkci a stává se institucí, která se podílí na utváření osobnosti jedince a jeho socializaci ve společnosti.³¹

---

³⁰ MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. s. 20.

³¹ KRAUS, B. *Sociální deviace v transformaci společnosti*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2015. s. 109.

2 Sociální politika

2.1 Obecný vhled

Velmi zjednodušeně lze charakterizovat hlavní poslání sociální politiky jako vytvoření důstojných podmínek pro život a zajištění rovných příležitostí pro všechny. V ideálním případě je hlavní prioritou státu, aby zabezpečil blahobyt všem občanům. Pod tímto termín je rozuměno vzdělávání, adekvátní bydlení, zdravá výživa, odpočinek, osobní bezpečí aj.³² Hned v úvodu této části je však důležité zdůraznit, že sociální politika je komplexní a mnohorozměrná oblast, která zahrnuje širokou škálu politických opatření a intervencí zaměřených na sociální podporu, ochranu a zlepšení životních podmínek obyvatelstva. Cílem této práce není poskytnout podrobnou analýzu všech aspektů sociální politiky, ale spíše se zaměřit na to, jakým způsobem se utvářející sociální politika v 19. století promítala do rodinného prostředí. Zajímá nás, jaké politické opatření a legislativní změny byly přijímány, aby se zlepšily životní podmínky rodin a jakým způsobem tyto opatření ovlivňovaly strukturu a funkci rodiny.

V první řadě je potřeba podotknout, že pokud budeme na tuto problematiku současnou perspektivou, zjistíme, že se tehdejší sociální politika od té současné výrazně lišila. V námi sledovaném období neexistovala komplexní a strukturovaná sociální politika a sociálním problémům rodin s dětmi byla navíc věnována jen malá pozornost. Podpora se spíše poskytovala jen preferovaným skupinám (např. přídavky na děti dělníků nebyly poskytovány vůbec nebo mateřská dovolená byla poskytována pouze v maximální délce dvanácti týdnů).³³

Přestože se o své členy v první řadě starala rodina,³⁴ nelze opomenout vliv tehdejšího úřednického aparátu. Vzhledem k sekularizaci a k dalším podnětným formujícím vlivům

---

³² DUKOVÁ, I., DUKA, M. a I. KOHOUTOVÁ. *Sociální politika: učebnice pro obor sociální činnost*. Praha: Grada, 2013. s. 49.

³³ KREBS, V. a J. DURDISOVÁ. *Sociální politika*. Praha: Codex Bohemia, 2015. s. 80.

³⁴ „Tato povinnost byla zakotvena v občanském zákoníku vydaném roku 1811- můžeme uvést několik konkrétních příkladů: §91 manžel je povinen zaopatřit svoji manželku dle svého jmění §141 povinnost otce je starat se o výživu svých dětí, a to dokud nejsou schopny se samy žít, §143 pokud je otec nemajetný, musí se o výživu dětí postarat jejich matka. Pokud již matka nežije, nebo je nemajetná, muset se o výživu dětí postarat prarodiče z otcovy strany, po nich prarodiče z matčiny strany §154 nabudou li děti později majetku, rodiče se ho nemohou dožadovat prostě jen proto, že vychovávali děti. Octnou li se však rodiče v nouzi, děti jsou povinny živiti je slušně §166 i dítě mimo manželství zrozené má právo žádati na rodičích, aby je podle jmění svého vyživovali, vychovali a zaopatřili, práva rodičů se k němu pak vztahují dotud, pokud toho účel vychování vyhledává. Jinak dítě mimo manželství zrozené není pod vlastní mocí otcovskou zploditele svého, nýbrž zastupováno bývá poručníkem §167 vyživovati dítě mimo manželství zrozené nejprve povinen jest otec, není li ale otec s to, aby je živil, případně tato povinnost na matku. §171 povinnost dětí mimo manželství zrozené vyživovati a zaopatřiti přináší se jako jiný dluh na dědice rodičů.“ (HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako*

docházelo k tomu, že tehdejší byrokracie společně s vývojem moderního typu rodiny reagovaly na daný vývoj a vzájemně se ovlivňovaly. Stát se aktivně zapojoval do regulace a řízení rodinného života prostřednictvím sociálních programů a institucí. Musel reagovat na události, o které společnost projevovала zájem. Podněty vycházely z obav morových epidemií nebo sociálního napětí vyvolaného pauperizací způsobenou rozvojem manufaktur a industrializací. To vyvolalo potřebu péče v oblasti veřejného zdraví a vytváření institucí veřejné chudinské politiky, zejména pomoci nemocným nebo práce neschopným žebřákům v ústavech.³⁵ Jednalo se například o chudobince nebo špitály, které mohly částečně nahrazovat tradiční role rodiny tím, že přebíraly určité aspekty péče a podpory, které dříve spadaly na rodinu.

Stát také zasahoval do otázek péče o děti a zajištění jejich potřeb prostřednictvím sociálních dávek a podpor. Byly implementovány sociální zabezpečovací a pojišťovací systémy s cílem snížit chudobu a zlepšit životní podmínky rodin. Tato opatření měla zabránit žebřání na ulicích a omezit tuláctví a lenošení a to zejména mezi mladými lidmi. Ústavy pro chudé byly přeorganizovány a upraveny ve městech, aby poskytovaly skutečnou podporu potřebným a předešly žebrotě v budoucnosti. Nárůst dobročinných snah zaměřených na chudé děti během industrializace můžeme sledovat také u nově vznikajících spolků a institucí věnujících se sociální péči. Snahou filantropů a této dobročinné péče bylo nahradit chybějící prvky tj. sociální zabezpečení a zajistit pomoc potřebným.³⁶

Úřednický aparát se snažil aktivně zapojovat již v 19. století do regulace a řízení rodinného života prosazováním povinné školní docházky, která se postupně stala standardem. Tato skutečnost měla významný dopad na vztah mezi rodiči a dětmi. S reformami ve státní sféře nelze opominout, navzdory postupné sekularizaci, významné iniciativy na půdě církve. Jednalo se například o komunitní centra,³⁷ která reagovala na tehdejší otřesné životní podmínky dělnických rodin. Prostřednictvím poradenské podpory se zde snažili zlepšit situaci

---

sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení. Praha: Historický ústav, 2013. s. 88

³⁵ TOMES, I. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky.* Praha: Portál, 2010. s. 201.

³⁶ HLAVÁČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení.* Praha: Historický ústav, 2013. s. 95.

³⁷ Jedno z takových komunitních center založil např. v Londýně duchovní Samuel Barnett a jeho manželka, centrum neslo název Toynbee Hall. Cílem bylo pomáhat chudým a poskytovat jim bezplatné právní pomoci až po provozování klubů pro chlapce a pořádání přednášek a debat na univerzitě; práce nebyla jen o tom, pomáhat lidem prakticky, ale také o tom, dát jim věci, které lidé v bohatších oblastech považovali za samozřejmé, jako například možnost pokračovat ve vzdělávání i po ukončení školní docházky. (*Samuel Augustus Barnett (1844-1913) — English clergyman, social reformer and founder of Toynbee Hall.* Social Welfare History Project. 2013 [online] [cit. 05.12.2021]. Dostupné z: <https://socialwelfare.library.vcu.edu/people/barnett-samuel/>).

lidí, kteří přicházeli do měst za prací a stávali se obětmi nepříznivých pracovních i bytových podmínek. Kromě orientace na potřeby místní komunity se jejich pracovníci pokoušeli ovlivňovat komunální i státní sociální politiku, takže jsou považovány za průkopníky politického angažování sociálních pracovníků.³⁸

Jak vidíme, stát byl doplňován v oblasti sociální péče i z jiných míst. Lze se domnívat, že tyto iniciativy spolu s dalšími společenskými tlaky působily na stát a přispívaly k potřebě úprav sociální politiky a státní intervence v rodinných vztazích a to napomohlo k utváření moderního typu rodiny. Stát se musel zabývat aktuálními otázkami tehdejší doby, mezi které patřila např. chudoba, bydlení, nevhodné pracovní podmínky, zdravotnictví, vzdělávání apod. Nyní budou některé z těchto jmenovaných problémů blíže reflektovány v následujících kapitolách.

2.2 Snaha v oblasti rozvoje vzdělávání a výchovy

V současném sociologickém pohledu je škola vnímána jako instituce, která postupně přebírá některé role, které dříve plnila tradiční rodina. Škola se stává místem, kde se děti učí sociálním dovednostem, hodnotám a normám, které jsou důležité pro jejich začlenění do společnosti. Ovšem v 19. století tomu tak ještě nebylo. Problém v této době spočíval v tom, že chudší rodiny většinou nechápaly význam vzdělání a apel na docházku dětí do školy byl mizivý. Navíc mnohé z rodin se mohly uživit pouze tehdy, když se sečetly výdělky všech jejich členů – pokud mohly děti vydělávat, byly jen málokdy posílány do škol. Pro většinu rodičů, kteří školu neabsolvovali, znamenal navíc tento institut cizorodý prvek. Díky tehdejšímu osvíceneckým vlivům a snahám o vzdělávání dětí některými panovníky docházelo k tomu, že škole byl přisuzován stále větší význam. Postupným vývojem se vzdělání dětí stávalo věcí státního zájmu. Můžeme zmínit onen slavný a často citovaný výrok Marie Terezie z roku 1770 „*die Schule ist und bleibt allerzeit ein Politicum*“ (myslela na vytvoření podmínek pro převzetí veškerého školství pod kontrolu státu – víceméně jen pozměnila původně formulovanou zásadu „vše pro víru“ na „vše pro stát“).³⁹

Za stěžejní převrat ve školství, samozřejmě kromě již tradičního vlivu Marie Terezie, je označován rok 1870, kdy vstoupil v platnost Hasnerův zákon pojmenovaný podle ministra

---

³⁸ MATOUŠEK, O. *Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení*. Praha: Portál, 2011. s. 22.

³⁹ LENDEROVÁ, M. a K. RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006. s. 170-171.

Leopolda Hasnera von Artha (1818-1891).⁴⁰ Tato legislativa týkající se školní docházky zdá se být důležitým mezníkem v rozvoji školství a zlepšení vzdělávacích možností pro široké vrstvy obyvatelstva. Zákon tak napomohl k dalšímu přebírání výchovné role rodiny státem. Nelze však tvrdit, že by se tak stalo ihned po jeho zavedení. Docházelo k různým kličkám, jak se zákonu vyhnout. Na nevoli narážel například mezi rolníky. Pro představu o smýšlení tehdejších zemědělců lze uvést příklad tyrolské obce Percha, která si roku 1885 stěžovala: „*že u nich je prostě mnoho práce na poli i v lese a při tom všem musí pomáhat mládež, protože čeledini jsou moc drazí, a to tím spíš, že se raději odešli na regulační práce.*“⁴¹ Autor příspěvku tvrdí, že obyvatelé Perchy žádali proto tyrolský sněm, aby tak dlouhou školní docházku zrušil, přičemž na tomto případě dokládá, že: „*děti byly - jak se také říkalo - „kapitálem chudého člověka“, bez práce děti by prostě neobstál...*“⁴²

Z textu je poměrně patrné, že chudoba zasahovala do každodenního života obyčejných lidí, a proto pokládám za vhodné věnovat okrajově ještě pozornost této problematice. Zjistíme, totiž, že se chudoba stala trnem v oku úřednického aparátu, což přispělo také k většímu apelu na dětskou školní docházku. Jak už bylo řečeno, sociálně patologický jev chudoby byl v námi sledované době poměrně rozšířeným problémem, přičemž jednu ze zranitelných skupin tvořily děti. Za důsledek chudoby u dětí byla v 19. století považována i jejich zanedbanost: „*Jako její příčina je zmiňován nedostatečný dozor nad dětmi. Zanedbanost se týkala dětí především městského proletariátu.*“⁴³ Lze uvažovat, že jeden z problémů v této souvislosti mohl být v náhlé proměně životního stylu jednotlivých rodin, které odcházely za prací z venkova do měst. Rodiny se ocitly v prostředí rozvíjejících se průmyslových podniků, které nabízely možnost obživy, ovšem často vykoupenou hořkou daní v podobě náročných pracovních podmínek a to včetně nepřiměřeně dlouhé pracovní doby. Navíc, jak upozorňuje kolektiv autorů: „*ženy venkovských řemeslníků i zemědělců po příchodu do města na sebe bez váhání vzaly stejný podíl zodpovědnosti za výživu rodiny, jaký měly ve vesnické domácnosti. Často však se tím dostávaly do nezvládnutelné životní situace, když se jim v novém městském prostředí nepodařilo sladit povinnosti matky, hospodyně*

---

⁴⁰ LENDEROVÁ, M. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. s. 42.

⁴¹ HOJDA, Z., OTTLOVÁ, M. a R. PRAHL. *Útisk, charita, vyloučení: sociální 19. století: sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století*. Praha: Academia, 2015. s. 96.

⁴² HOJDA, Z., OTTLOVÁ, M. a R. PRAHL. *Útisk, charita, vyloučení: sociální 19. století: sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století*. Praha: Academia, 2015. s. 96.

⁴³ HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013. s. 95.

a spoluživitelky.“⁴⁴ V důsledku toho rodiče a zejména matky pravděpodobně neměly dostatek volného času, který by mohly věnovat dětem.

Úřednický aparát začal považovat zanedbanou péči a chudobu za vážné problémy, jejichž negativní dopady ohrožovaly nejvíce nezletilé jedince. To se v důsledku mohlo podepsat i na jejich „nešťastném“ životě v dospělosti. Vzhledem k tomu, že se tradiční rodina významně podílela na výchově a vzdělání svých dětí, bylo pravděpodobné, že za život v neštěstí a nouzi budou označovány právě rodiče. Státní aparát začal vyjadřovat pochybnosti o schopnostech rodičů formovat své děti a postupně se začalo upřednostňovat, aby výchova a domácí vzdělávání nebyly pouze v rukou rodičů, kteří je prováděli podle vlastního uvážení. Vedle toho se tak začaly objevovat také další instituce jako jesle nebo opatrovny.⁴⁵

Tímto způsobem se státní aparát snažil řešit sociální problémy spojené s rodinou a zabezpečit lepší budoucnost pro mladé generace. Lze tak nejobecněji konstatovat, že utvářející se moderní rodina v 19. století nebyla plně nezávislá a odtažená od vlivu státu. Naopak – státní intervence v oblasti školství vstupovaly do venkovského i městského prostředí. Tím se vytvářel komplexní vztah mezi nukleární rodinou, státem a společností, který formoval rodinnou dynamiku a vzdělávání mladé generace.

2.3 Sociální politika v kontextu zdraví

Během průmyslové revoluce se lidé v masovém měřítku přesouvali do měst za prací, ovšem města na takový nápor nebyla často dimenzována. Nutno podotknout, že životní podmínky zejména v dělnických čtvrtích byly dost nepřívětivé.⁴⁶ Soudobá utvářející se sociální péče reagovala na dané problémy s cílem zkvalitnit podmínky života. Negativní jevy se snažila řešit postupnou transformací měst ve zdravá místa k životu, ale samozřejmě v kontextu 19. století. Klíčové impulsy k transformaci měst v moderní města souvisely s budováním sanitární infrastruktury, tedy vodovodního a kanalizačního řádu, a tím byly značně sníženy předpoklady pro šíření nákaz orálně-fekální cestou. Dalším z cílů bylo zamezit šíření infekčních nemocí cestou prevence. V této souvislosti byly zásahy

---

⁴⁴ HORSKÁ, P. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. s. 388.

⁴⁵ HLAVAČKA, M. CIBULKA, P. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013. s. 84.

⁴⁶ Např. v roce 1860 žil v paříži podle George Hausmanna více než milion lidí z celkového počtu 1,7 milionu v chudobě nebo nedostatku. Situace byla ve většině velkých měst velmi podobná – často se šířily různé choroby. (ADAMS, S. a kol. *Ilustrovaná historie 19. století: rok po roce, měsíc po měsíci*. Čestlice: Rebo Productions, 2000. s. 17.).

centralizovány především v sociálně slabších lokalitách u lidí, jejichž existenční podmínky ohrožovala chudoba: „Hygienu zná škody, které páchá špatné bydlení a výživa na lidské tělo, stejně tak nepravidelná práce. Proti zaviněné i nezaviněné chudobě je nutno bojovat tak, aby se životní podmínky chudých zlepšily dlouhodobě, a to jak na úrovni tělesné, tak psychické. Bojovat je nutné proti nemocem, které neohrožují pouze individuum, ale společnost.“⁴⁷

Zranitelnou skupinou v této době byly děti, které ohrožovala různá onemocnění (spála, černý kašel, spalničky, neštovice, záškrť atd.) nebo průjemová onemocnění vyvolaná závadnou stravou. V nízkopříjmových rodinách si tyto problémy vybíraly vysokou daň, často končící i smrtí, protože tyto rodiny nemohly nakaženému dítěti poskytnout dostatečnou péči. Dalším z nástrojů zlepšení životních podmínek se stalo budování předškolních a školních zařízení. I v tomto ohledu tak školní instituce měly důležitou úlohu, jelikož pro děti toto prostředí poskytovalo relativně zdravé, světlé a suché zázemí.⁴⁸

Tento kontext nepříznivých životních podmínek v městských oblastech je během průmyslové revoluce důležitým aspektem při zkoumání vztahu mezi průmyslovou revolucí, sociální politikou a rodinou. Problémy vyvolaly potřebu státního zásahu a úprav sociální politiky, aby bylo možné zlepšit podmínky pro rodiny a předejít častým úmrtím a ztrátám členů rodiny.

2.4 Státní ochrana pracujících

Samotná průmyslová revoluce zásadně změnila způsob produkce, ale také měla obrovský dopad na pracovní podmínky a pracovní dobu. Lidé pracující v průmyslu se museli přizpůsobit novému rytmu práce. Zaměříme-li v tomto příspěvku svojí pozornost na nepříznivé pracovní podmínky, dýchne na nás tíha životního údělu a pracovní mašinérie tehdejší doby. Následující text pochází z knihy Dějiny Československa: „Pracovní doba byla průměrně 12-16 hodin denně, mzdy byly nízké a nestačily často k obživě celé rodiny. Nízké mzdy měly za následek, že nepracovali jen muži, ale do továren chodily i ženy a děti, aby si vydělávaly na živobytí. Celá rodina odcházela ráno do továrny a vracela se navečer unavena domů. Podnikatelé rádi používali žen a děti jako pracovních sil. Platilo se jim totiž méně,

---

⁴⁷ HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013. s. 271.

⁴⁸ HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013. s. 268-274.

*ačkoliv některé práce v závodě vykonávaly stejně dobře. Právě na příkladech dětské práce můžeme nejlépe posoudit míru vykořisťování dělnictva. Děti pracovaly od nejtělejšího věku. Pětileté děti nebyly v manufakturách a továrnách žádnou zvláštností. Nikdo se nestaral o jejich vyučování.*⁴⁹

Pro tehdejší továrníky byla dětská práce obzvlášť výhodná, protože mzda, kterou děti vyinkasovaly, byla ve srovnání s dospělými muži o dvě třetiny až a o tři čtvrtiny nižší. Za těchto podmínek děti pracovaly těžce: „*Už v nejranějším věku se dítěti ukazuje továrna jako místo jeho budoucího činnosti nadosmrti a už předem se mu tím bere veškerá odvaha třeba jen zatoužit po něčem lepším. Za jedinou nutnost se považuje, aby si osvojilo jedinou zručnost v zacházení se strojem, a všechno ostatní jde stranou. Co potom lze čekat od třídy lidí, která se od samého dětství učí jen jedinému mechanickému úkonu? Rachotem strojů, jedinou hudbou, kterou dítě od nejtělejšího dětství musí poslouchat, se každý jiný smysl umrtvuje a člověk se stává nástrojem a sám se za nástroj považuje. Takový musí být bezprostřední důsledek zaměstnávání dětí v továrnách, když toto zaměstnávání skutečně nabude otrockého charakteru, a nebezpečí, že tohoto charakteru nabude, v severovýchodních Čechách skutečně hrozí.*“⁵⁰

Základem sociální politiky se pro tuto dobu staly zákonné normy, které chránily dělníky. V souvislosti se mzdou můžeme např. zmínit ustanovení, podle kterého byla v roce 1859 poskytnuta určitá ochrana pracujícím s tím, že může přerušit pracovní poměr, pokud mu není placena mzda. Další ze základních pracovních podmínek, kterou stát upravoval, byla pracovní doba. Zvláštní předpisy pak platily pro pracovní dobu dětí, mladistvých, učňů a žen. Dětskou práci upravoval zákon, který stanovil, že ve větších podnicích mohou děti pracovat od deseti do dvanácti let, přičemž pracovní doba neměla přesáhnout deset hodin denně a zakázáno bylo pracovat v noci. V roce 1885 byl v živnostenské novele zmocněn ministr obchodu, aby vymezil nebezpečné nebo škodlivé provozy, kde nesměly pracovat ženy (nebo jen omezeně), zredukoval noční práci a chránil ženu v šestinedělí. Průkopníkem sociální reformní činnosti je Eduard Taaffe, který zavedl koncem 80. let 19. století dělnické úrazové

---

⁴⁹ HUSA, V. *Dějiny ČSR*. Praha: Naše vojsko, 1954. s 157. Další příklad lze uvést z hořické farní charity, ve které si neblahých sociálních aspektů tovární výroby všimá kněz Bohumil Hakl: „*V těch třech továrnách pracuje snad as 1000 neb 1200 dělníků, mužských i ženských, více ženských, zvláště děvčat za dosti skrovný plat 20 nebo 30 kr. r. m. denně, mužští dostávají více, dle práce, jaká se koná. Pracovají musejí od pěti hodin ráno až do poledne, a pak do 1 až do 8 večer, 14 hodin denně, což zajisté mnoho jest, a s náramnou škodou pro zdraví dělníků spojeno, nebo vzduch v těch fabričných místnostech jest nečistý, v zimě náramná zima, poněvadž ratejny ty jsou ohromně veliké a vytápěti se nemohou, tedy zdraví toho pracovního lidu trpí.*“ (HOJDA, Z., OTTLOVÁ, M. a R. PRAHL. *Útisk, charita, vyloučení: sociální 19. století: sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století*. Praha: Academia, 2015. s. 20).

⁵⁰ HOJDA, Z., OTTLOVÁ, M. a R. PRAHL. *Útisk, charita, vyloučení: sociální 19. století: sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století*. Praha: Academia, 2015. s. 91.

a nemocenské pojištění. To mělo finančně podpořit zaměstnance v době jejich pracovní neschopnosti.⁵¹

Pomoc při úrazech a nemoci se samozřejmě dotkla i rodin. Zaměstnavatelé byli povinni vyplácet mzdu nebo náhradu mzdy v případě úrazu nebo doby nemoci. Zavedení nemocenského pojištění přineslo myšlenku, že poskytování základní zdravotní péče pojištěncům zkracuje dobu nemoci a snižuje náklady na dávky v nemoci. V důsledku toho se začala rozvíjet individuální zdravotní péče poskytovaná smluvními lékaři prostřednictvím nemocenských pojišťoven. Tím se otevřely nové možnosti péče o zdraví jednotlivých členů rodin a přispělo to ke změně vztahů v rodině a vytváření modernějšího přístupu k zdravotní péči.⁵²

---

⁵¹ HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013. s. 106-109.

⁵² TOMEŠ, I. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál, 2010. s. 202.

2.5 Dopad sociální politiky na rodinu

V rámci druhé části této práce je důležité poznamenat, že se jedná o pouhou sondu do minulosti a nelze očekávat, že poskytne úplný a komplexní obraz té doby. Vybraný text však nabízí určitý vhled do vztahů v rodině v 19. století a jejich vazby na sociální politiku. Komplexní obraz by vyžadoval širší analýzu dalších informací, událostí nebo zákonů a hlubší zkoumání dalších různých faktorů, které ovlivňovaly rodinné vztahy v té době. Na to je však rozsah bakalářské práce příliš malý. Navzdory tomuto úskalí bylo naší snahou obecně nastínit, jakým způsobem se stát začal angažovat v ochraně dětí a podpoře rodičů v péči o ně.

Tuto část pokládám za důležitou, neboť některé uvedené zásahy státu měly poskytnout rodině potřebnou podporu a prostředky, které minimálně částečně umožnily dítěti „vrátit se“ do rodinného prostředí. Je tedy zřejmé, že stát s utvářející se sociální politikou posilovaly pevnější vazby mezi rodiči a dětmi a přispěly tak k formování moderní rodiny.

Druhou část této práce můžeme zakončit poznatkem Françoise De Singlyho. Ve svém výkladu se odvolává na Émila Durkheima a všímá si toho, že moderní rodina získává soukromý charakter, ale zároveň se stále více aspektů rodiny stává veřejnými záležitostmi. Směřování k individualizaci a autonomii rodiny v rámci vztahů s rozšířeným rodem, sousedy a širší společností bylo provázáno rostoucí závislostí na státu: „*Stát se stal činitelem života domácnosti.*“⁵³ Nalézání útočiště v domácím kruhu, získání rodinné autonomie a kouzlo intimity mají svojí skrytou tvář. Tou má být zvýšená kontrola soukromého života státem, který také zaručuje určité podmínky jeho dobrého fungování.⁵⁴

Rozhodnutí ohledně výchovy dětí, řešení rodinných sporů a dalších otázek, které se týkají rodinného života, se často přesouvají do kompetence státních orgánů a odborníků. To může vést k menší samostatnosti rodiny a jejích členů při rozhodování o vlastním životě. Reprezentanti státu, soudci, psychologové, učitelé, sociologové a další odborníci se stávají důležitými aktéry, kteří mají vliv na rozhodování a řízení rodinných záležitostí. Jejich doporučení a rozhodnutí mohou mít důsledky pro rodinný život a podobu vztahů mezi jednotlivými členy rodiny.⁵⁵

---

⁵³ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. s. 12.

⁵⁴ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. s. 12.

⁵⁵ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. s. 36-37.

3 Děti, rodiče, antropologické pojetí rodiny

3.1 Čas zrodu „sweet home“

V přechodném textu jsme se snažili poukázat na některé vnější faktory, které působily na formování rodiny v kontextu sociálního prostředí. Společenský vývoj nezastavitelně směřoval k proměně rodiny. Ta stále více nabírala moderní charakter.

Shrnout některé rysy nám pomůže Milena Lenderová, která uvádí, že 19. století je označované za století rodiny – čas zrodu „sweet home“, tedy sladkého domova – a vzniku intimních rodinných vztahů, respektive zesílení láskyplných vazeb mezi rodiči a dětmi. Je pravda, že stále existovaly rodiny jako hospodářské jednotky, jejichž život se odvíjel na základě ekonomické činnosti, nicméně právě v měšťanském prostředí přestává být rodina bezprostředně svázána s výrobními funkcemi. Zmizela také její funkce obranná, již převzaly moderní armáda a policie, a zůstala funkce výchovná, ale i na té se díky zavedení vzdělávací povinnosti začíná stále zřetelněji podílet škola i další vzdělávací a výchovné instituce. Hypertrofovala naopak funkce emocionální. Matka byla samozřejmým komponentem rodiny a vědomí této samozřejmosti přetrvávalo i po založení rodiny vlastní. S prodlužováním lidského věku se prarodiče, především babičky, stávají neodmyslitelnou součástí „vnitřního“ prostoru. Kontakty mezi prarodiči, rodiči, dětmi a vnoučaty se stále více a více podobají kontaktům dnešním.⁵⁶

Výše uvedená excerpce knihy dokládá, že jeden z hlavních rysů moderní rodiny spočívá v ustanovení vzájemných vztahů mezi jejími jednotlivými členy. Doba, kdy vztahy pramenily z externích vlivů a převládaly nad těmi, které vycházely z osob, se postupně začínala vytrácet.⁵⁷ Přesto lze tvrdit, že obraz moderní rodiny nebyl v 19. století takový, jak ho známe dnes. Transformace vztahů k dětem a k ženám procházela během sledovaného období dalším vývojem. To se také projevilo v pohledu na dětství. V následující kapitole bude přiblíženo, jakým způsobem se tato skutečnost vyjevila.

---

⁵⁶ LENDEROVÁ, M. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008. s. 164-167.

⁵⁷ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. s. 11.

3.2 Děti a vývoj vztahu k nim

Kvalita dětství souvisela s obecnými kulturními poměry a přístupem společnosti k dětem. Lze konstatovat, že v 19. století se již respektovaly specifické potřeby dětství, ale děti stále žily v podmínkách zhoubných epidemických nemocí a v době neodpovídající lékařské péče. Dětská a zvláště kojenecká úmrtnost byla veliká.⁵⁸ Můžeme se i dozvědět, že děti umíraly ještě v kojeneckém věku, přičemž je zmíněn statistický údaj z roku 1880, který udává, že polovina narozených dětí zemřela do pěti let svého věku. Dětská úmrtnost nicméně klesala díky zásluhám stále dokonalejší péči o budoucí matku a dítě a to i objevením odpovídajících možností umělé kojenecké výživy a přijetím hygienických návyků. Snižující natalitu ovlivnily další příčiny, např. kvantitativní nárůst vzdělanosti a prohloubení vzdělání, neomalthusiánský⁵⁹ vliv, ženská emancipace, ekonomické postoje a mnoho dalších vlivů. Ze snahy o menší počet dětí musela nesporně vyplývat i změna ve vztahu k dítěti, které se stává předmětem výraznějších citových vazeb v rodině.⁶⁰

Pro pochopení moderní rodiny je potřeba vedle těchto faktorů zmínit ještě jeden, který spočívá ve školní docházce. Podle Francois De Singlyho hrají školní instituce v tomto ohledu zcela klíčovou roli, protože utvářejí specifický pohled na dětství (v dnešní době považován za zcela samozřejmý). Škola umožňuje člověku „*uvědomit si nevinost a slabost dětí, a tudíž i povinnost dospělých zachovat tuto nevinost a vyzbrojit je proti slabosti.*“⁶¹ Dětství se postupně prodlužuje na dobu školní docházky, ale stává se také „*serióznějším.*“⁶² Na dítě už tak není nahlíženo jako na „pár pracujících rukou“, které mohou být prospěšné pro rodinný rozpočet. Tento vývoj ukazuje na změny ve vnímání rodiny a jejích hodnot v 19. století. Větší důraz na péči o děti, vzdělání a budoucnost odráží proměnu společnosti

⁵⁸ ZÁVODNÁ, E. *Obyčejný život v "dlouhém" 19. století.* 2014 [online] [cit. 19.6.2023]. Dostupné z: <https://cesky.radio.cz/obycejny-zivot-v-dlouhem-19-stoleti-8292445> .

⁵⁹ Neomalthusiánství je termín, který se vztahuje k modernímu pohledu na otázky populačního růstu a omezení počtu obyvatel. Pochází ze jména britského demografa Thomase Malthuse, který ve své knize "Esej o typu populace" varoval před přemírou populace a nedostatkem zdrojů, který by mohl vést k hladomoru a sociálním problémům. Neomalthusiánství se od Malthusova pohledu liší v několika ohledech. Zatímco Malthus navrhoval kontrolu populace především prostřednictvím omezení reprodukce, neomalthusiáni se zaměřují na řízení populačního růstu prostřednictvím zvyšování povědomí o antikoncepci, plánování rodičovství a zlepšování přístupu k reprodukčním zdravotním službám. Neomalthusiáni věří, že udržitelný populační růst je důležitý pro ochranu životního prostředí, udržitelný rozvoj a zajištění dostatku zdrojů pro současné i budoucí generace. Zastávají názor, že přemíra populace může vést k environmentálním problémům, nedostatku potravin, energetickým krizím a sociálním nerovnostem. (Malthuziánství. 2014. Zdroj: Sociologická encyklopedie [online] [cit. 19.6.2023]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Malthuziánství>).

⁶⁰ LENDEROVÁ, M., JIRÁNEK, T. a M. MACKOVÁ, M. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století.* Praha: Karolinum, 2009. s. 194-195.

⁶¹ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny.* Praha: Portál, 1999. s. 22.

⁶² SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny.* Praha: Portál, 1999. s. 22.

a přesun zájmu z čistě reprodukční role rodiny a ekonomického zájmu na její roli jako zdroje osobního štěstí a individuálního rozvoje členů rodiny.

3.3 Postavení ženy ve společnosti a její role v rodině

Většina teorií ohledně rodiny v současné době proklamuje právě nukleární rodinu spojenou s harmonickým fungováním rodiny a romantickou láskou. Člen rodiny vystupuje jako autonomní jednatel, který je zbaven tlaků a omezení typických pro fúzované vztahy v užší nebo rozšířené rodině.⁶³ Přestože v 19. století okolnosti umožnily zrod tohoto typu rodiny, existovaly stále faktory, které posilovaly tradiční genderové role v rodině a omezovaly možnosti žen. Jedním z těchto faktorů byly společenské tradice a očekávání, které předpokládaly rozdělení úkolů a povinností mezi muže a ženy v rámci rodiny. Tato představa byla také podporována prostřednictvím literárních děl, která představovala ideál domácí hospodyňky. V Čechách například spisovatelka Magdalena Dobromila Rettigová ve svém díle „Hospodyně“ zobrazovala ideál ženy, která se plně věnuje domácím povinnostem a péči o rodinu. Tato kniha se stala populární a ovlivňovala vnímání ženské role v české společnosti.

Do společnosti pronikaly také stále více názory tehdejších sociologů. Auguste Comte byl jedním z dobových sociologů, který přispěl k diskusi ohledně genderových rolí v rodině. Podle něj měli muži v rodině intelektuální a morální převahu, přičemž svoje názory opíral o objevy přírodních věd. August Comte se také spoléhal na objevy tehdy dostupné biometrie a tvrdil, že nižší váha ženského mozku dokazuje jejich omezenou schopnost intelektuální aktivity ve srovnání s muži. Tento názor byl založen na předpokladu, že biologické rozdíly mezi pohlavími přímo ovlivňují jejich intelektuální schopnosti. August Comte tak přisuzoval mužům intelektuální a morální převahu v rámci rodiny a společnosti a žena měla plnit úlohu zachování rodiny a předávat její neměnné morální poslání budoucím generacím. Comtovi žáci dokonce odmítali protestovat proti nelidským podmínkám, kterým byly ženy vystaveny v továrnách, protože jakákoli činnost žen mimo rodinu byla pro ně nepřijatelná.⁶⁴ Je samozřejmě nutné uvést, že jeho pohled na ženy byl silně deterministický a znevýhodňoval možnosti a role žen ve společnosti. Je třeba si také uvědomit, že tyto teorie jsou dnes považovány za překonané.

Vedle toho zde byly stále živé myšlenky Jeana-Jacquesa Rousseaua, dalšího významného myslitele, jehož názory ovlivňovaly pohled na genderové role v 19. století.

---

⁶³ SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999. s. 14.

⁶⁴ HORSKÁ, P. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. s. 386.

Rousseau odmítal rovnost mezi pohlavími na základě přirozených tělesných, morálních a mocenských nerovností. Ve svých myšlenkách vyjadřoval rozdílnost mezi mužem a ženou prostřednictvím binárních opozic. Muž byl chápán jako aktivní, silný a odvážný, zatímco žena byla považována za pasivní, bojácnou, bránící se a skromnou. Rousseau tvrdil, že nerovnost mezi pohlavími přináší s sebou i rozdílné povinnosti. Primární úloha ženy podle něj spočívala v rozmnožování a výchově dětí a muž měl být nezastupitelný ve svých pracovních povinnostech, které ho definovaly. Tento pohled samozřejmě odráží tradicionalistické a genderově stereotypní představy, které byly běžné v době, kdy Rousseau žil. Na manželství tak nahlížel jako na harmonický celek, ale s respektem k přirozeným rozdílům mezi mužem a ženou. Zdůrazňoval, že žena by měla ctít svého muže. Na druhé straně by muži měli milovat své družky a považovat je za zdroj útěchy a podpory v obtížných časech. Rousseau tak vyzdvihuje vzájemnou závislost a doplňující se role mezi oběma pohlavími.⁶⁵

Je zde již vidět určitý posun, který vyzdvihuje důležitost vzájemného vztahu mezi mužem a ženou, ovšem láska mezi partnery měla poněkud asymetrický charakter. V 19. století se však objevila řada významných myšlenek a hnutí, které přispěly k narušení tradičního pohledu na ženy a jejich roli v rodině. Mezi významné osobnosti s takovým vlivem patří například levicově orientovaná Rosa Luxemburg. Její myšlenky a aktivismus měly významný dopad na ženskou emancipaci a ovlivnily i vnímání ženské role ve společnosti. V českých zemích můžeme v tomto směru zmínit Františku Plamínkovou, která usilovala o lepší postavení žen ve společnosti.

Obě kritizovaly tradiční představy o ženách jako o slabších a odsouzených pouze k domácím povinnostem. Prosazovaly rovnost mezi muži a ženami, včetně rovnosti v přístupu ke vzdělání, práci a politickému angažmá. Považovaly to za nezbytnou podmínku pro plnou emancipaci žen. Jejich myšlenky a boj za práva žen se v průběhu času staly součástí ženského hnutí a přispěly k postupnému posunu ve vnímání ženské role. Stát jako reprezentant společnosti tak nemohl zůstat lhostejný k narůstajícímu hnutí za rovnost a práva žen. Postupně se začaly prosazovat legislativní změny, které umožňovaly ženám vstup na politickou scénu, získání volebního práva a větší právní ochranu. I když v 19. století možná ještě nebyly implementovány konkrétní zákony, které by radikálně změnily tradiční

---

⁶⁵ DVOŘÁKOVÁ KANĚČKOVÁ, E. *Výchova dívek v Čechách a na Moravě: školství v 19. století genderovou perspektivou*. Praha: Grada, 2020. s. 53-55. Z knihy dějin české každodennosti se v této souvislosti pak můžeme dozvědět, že myšlenky Rousseaua dále rozvíjel německý filantropismus, který nabádal k lásce mezi partnery. Tuto ideologii sdílel především střední stav-měšťanstvo, označovaný nyní jako buržoazie. Rodinu pokládaly stále více za instituci, která je založena na svobodě a udržována bez donucení: „společensví lásky a vzdělání, které se spojovaly v pojem humanity, pravého lidství.“ (LENDEROVÁ, M. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. s. 181).

pohled na ženy, myšlenky a aktivity osobností, jako byla Rosa Luxemburg nebo Františka Plamínková, připravovaly půdu pro budoucí změny. Jejich snahy a boj za rovnost žen měly dlouhodobý dopad na společnost a přispěly k postupnému narušení tradičního nahlížení na ženskou roli jako na biologicky slabší a omezenou bytost odkázanou pouze na domácí sféru.

3.4 Muž – živitel, otec

Především během první poloviny 19. století však byla žena ještě stále zařazována do privátní sféry, zatímco mužům náležela sféra veřejná. Privátní sféra poskytovala ženě možnost plnit svou roli matky, díky čemuž mohla trávit více času s dětmi a měla tak více prostoru vytvořit si silnější citové pouto se svými dětmi. Muž v rámci veřejné sféry odcházel časně z rána do práce mimo dům a vracel se pozdě večer, když už děti spaly. To mohlo vést k fyzickému vzdalování muže od svých potomků. Především v měšťanských rodinách byl pěstován jak kult otce, tak kult jeho práce. Obecně byl ve společnosti vytvářen až nábožný respekt k otci, jenž byl dětem odmalička vštěpován. Na jedné straně se objevovala strohost a přísnost, někdy dokonce hraničící s hrubostí. V těchto případech otcové vyjadřovali autoritu a vyžadovali poslušnost. Na druhé straně však existovali otcové, kteří dokázali projevat lásku k dítěti jak slovně, tak skutky a gesty. Tito otcové se nebáli vyjádřit něhu, péči a zájem o své potomky. Dokonce existovaly příručky, které radily vzbudit otcův zájem o dítě už v průběhu těhotenství.⁶⁶

3.5 Antropologické pojetí rodiny

Díky průmyslové revoluci došlo ke změně příbuzenského systému, přechodu ze súdánského typu rodiny, který je typický pro preindustriální období, na eskymácký typ, který je charakteristický pro společnosti moderní. Súdánský systém klade důraz na vazby a soudržnost širší rodiny, zatímco eskymácký systém uvádí zaměření na nukleární rodinu, která se skládá z manželů a jejich dětí. V tomto systému jsou členové nukleární rodiny považováni za nejbližší a nejdůležitější sociální jednotku, přičemž v centru pozornosti jsou vztahy mezi manžely a jejich dětmi. Nám nyní půjde o zachycení přechodu eskymáckého

---

⁶⁶ LENDEROVÁ, M. a K. RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006. s. 151-153.

a súdánskeho typu rodiny v kontextu sociálnych zmien. Tento vývoj sa pokúsime viac rozviesť v príspevku nižšie a oporou nám budú teze dobových sociológov.

Jedným z pozorovateľov, ktorý v polovine 19. storočia podrobil rodinu empirickému výskumu a priamemu pozorovaniu všetkých okolností rodinného života, bol sociológ Frédéric Le Play. Na základe svojich štúdií vypracoval základnú typológiu rodín a dospel k záveru, že priemysl a život vo mestech priniesli vznik nového priemerného evropského rodinného modelu. Podľa Le Playe bola tradičná neoddeliteľná rola otca, ktorý rozhodoval o predávaní rodinného majetku, oslabená v chvíli, kedy nebylo mnoho majetku, ktorý by sa mohol medzi potomky rozdeliť. Deti opoušteli rodinné hniezdo brzo a zriedka sa k nemu vraceli. Rodiče nemohli poskytnúť svojim deťom toľko ako dříve, a keď rodičia potrebovali pomoc vo starosti, dospelé deti mohli byť často nedostupné.⁶⁷ V podstate Le Play ukázal, že priemyslový vývoj a urbanizácia mali významný dopad na štruktúru a fungovanie rodiny. Tradičná rola a väzby v rodine sa proměnili, a to vedlo k zmenám v rozhodovacej pravomoci, mobilite detí a dostupnosti podpory v rámci rodiny. Táto zmena je pozorovateľná zejména v evropských rodinách, ktoré sú ovplyvnené urbanizáciou a industrializáciou.

Proměna rodinných štruktúr v dôsledku týchto spoločenských procesov bola podrobena štúdiám ďalších sociológov, medzi ktoré lze zaradiť George Simmela, Maxe Webera alebo Ferdinanda Tönniese. Jejich teórie naznačujú, že venkovské spoločnosti boli charakterizované rozšírenými rodinami s pevnými sociálnymi väzbami. Tönnies použil termín „Gemeinschaft“ pre popis predindustriálnej spoločnosti, v ktorej bola rodina stredom spoločenského života. Ekonomické vzťahy medzi členmi rodiny hrály významnú rolu a regulácia spoločenského života bola ovplyvnená náboženstvom, zvykmi a tradíciami. Je treba zdôrazniť, že tento obraz predstavuje skôr život na venkove, kde dle Tönniese panovala zároveň významná solidarita medzi jejimi obyvateľmi.

S postupnou proměnou spoločnosti spojenou s výše uvedenou industrializáciou a urbanizáciou dochádza k rozvoju mestskej priemyselnej spoločnosti. Mobilita a priestorová vzdialenosť medzi jednotlivými členmi rodiny vedli k tomu, že ľudia už nebyli tak závislí na podpore a angažovanosti širšej rodiny. Tento typ spoločnosti sa približuje k Tönniesovej pojmu „Gesellschaft“, ktorý sa vyznačuje nukleárnymi rodinami a oslabenými príbuzenskými väzbami. To bolo spôsobené fyzickou vzdialenosťou medzi jednotlivými spoločnosťami v dôsledku migrácie a tiež dôrazom na ekonomické potreby. Mesto vnímal ako prostredie, kde život nabíra jiný spád. Solidarita vo meste bola slabšia než na vesnici. Zaznamenávajú sa

---

⁶⁷ HORSKÁ, P. *Detství, rodina a starší v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. s. 384-385.

jsou častější zásahy byrokracie a životy lidí jsou více organizované. Celkově dochází ke zrychlování životního tempa, společenská pouta jsou postupně přetrhávána a život jednotlivců se zdá být stále více anonymním a individuálnějším.

Dosavadní poznatky svědčí o tom, že v preindustriálním období byly rodiny charakterizovány širokými příbuzenskými vazbami. V industriálním období se tato představa rodiny změnila na užší nukleární strukturu. Tato změna byla způsobena nejen sociální politikou, ale také postupnou sekularizací společnosti, urbanizací, mobilitou a industrializací. Zmíněné aspekty ovlivnily vazby mezi členy rodiny a zmenšily význam širší rodiny.⁶⁸

V závěru této kapitoly si můžeme položit otázku, jakým způsobem hodnotili výše uvedené změny vybraní sociologové. Pro Le Playe se některé z nich staly výrazem procesu úpadku evropské společnosti, zatímco jiní autoři (Ferdinand Tönnies, Talcott Parsons, Émile Durkheim) je spojovali s pokrokem a pozitivním vývojem.⁶⁹ Podle sociologa Talcotta Parsonse se rodiče mohli v 19. století díky nově vyvinuté nukleární rodině více zaměřit na investici do svých dětí, včetně vzdělání a citové dispozice.

---

⁶⁸ PUSCHMANN, P. a A. SOLLI. Household and family during urbanization and industrialization Efforts to shed new light on an old debate. *The History of the Family*, 19 (1):1-12.

⁶⁹ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?: k demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha: Togga, spol. s r.o., 2015. s. 221.

Závěr

Cílem bakalářské práce bylo analyzovat vývoj rodiny v kontextu společenských změn a sociální politiky. V práci byl zkoumán vliv různých společenských a politických faktorů (industrializace, urbanizace, změny genderových rolí nebo legislativní opatření a další), které ovlivňovaly role jednotlivých členů rodiny, vzájemné vztahy v rodině, výchovu a péči o děti, rozdělení práce v rámci rodiny a další aspekty rodinného života.

Důkladný průzkum relevantních historických a sociologických studií umožnil porozumět různým perspektivám a interpretacím vývoje rodiny. S využitím těchto poznatků snad bylo lépe uchopeno, jak se rodina přizpůsobovala a reagovala na společenské změny a jakým způsobem se její role a funkce vyvíjely v průběhu času.

Epocha, která předcházela době bronzové, naznačuje, že v rámci rodiny existovala vzájemná závislost mezi mužem a ženou. Je pravděpodobné, že v této době byla rodina společenskou jednotkou s výraznějšími atributy mezi oběma pohlavími. Nicméně s příchodem doby bronzové a transformací životního stylu se začala rodina hierarchizovat. To souviselo s větší důležitostí vlastnictví a majetku, které se začaly koncentrovat v rukou mužů. Muži tak získali větší moc a kontrolu nad rodinným životem a rozhodování. V bakalářské práci jsme pak mohli zaznamenat mnohé emancipační výboje, které usilovaly o osvobození žen z patriarchálního vnímání společností. Jistou oporou samotné iniciativy některých zmíněných zástupkyň emancipačních hnutí byly i větší společenské události, mezi které lze zařadit Velkou francouzskou revoluci nebo průmyslovou revoluci. Výzkum však naznačil, že genderová situace v rámci rodiny, ale i společnosti se ještě během 19. století značně lišila od současného pohledu.

V rámci bakalářské práce jsme se podrobněji zaměřili také na výzkum sociální politiky a jejího vlivu na rodinu v 19. století. Na základě získaných poznatků jsme zjistili, že rodina v 19. století čelila nelehkým životním podmínkám. Sociální politika tak začala reagovat na nutkové výzvy, které trápily tehdejší společnost. Prostřednictvím analýz ze sekundární literatury jsme identifikovali různé aspekty sociální politiky, které zasahovaly do rodinného prostředí. Stát přijímal různé zákony, které směřovaly k posilování interpersonálních vztahů mezi členy rodiny, ale zároveň prostřednictvím mechanismů sociální politiky získával stát větší kontrolu nad jednotlivými členy rodiny. Jeho počínání mu umožnilo vstoupit do prostředí rodiny a přebrat některé role, které dříve vykonávala tradiční rodina. Konkrétním příkladem může být postupné zavádění povinné školní docházky. V tomto ohledu někteří

odborníci naznačují, že škola postupně odejmula rodině výsadu vzdělávání a výchovy svých dětí.

Lze však také uvést, že škola bezesporu dokázala vymanit děti z bludného kruhu námezdní práce. Dětem školní instituce poskytly příznivé a bezpečné klima, ve kterém mohly rozvíjet své znalosti a dovednosti. Vedle toho jsme přišli na to, že postupné zavádění povinné školní docházky umožnilo reflektovat pravou podstatu dětství. Nyní však jen lze těžko soudit, zda v rodinném prostředí zavedení povinné školní docházky znamená převahu pozitivních aspektů nad těmi negativními nebo naopak. V rámci naší práce je důležitý především ten fakt, že škola se stala významným milníkem na cestě v proměně rodiny. Také ostatní vybrané aspekty sociální politiky v 19. století poukázaly na to, že v jistých ohledech mohly mít dopad na vývoj instituce rodiny. Musím však zdůraznit, že práce nabízí pouze omezený vhled do této problematiky. Důkladnější analýza sociální politiky ovlivňující rodinnou jednotku by mohla přinést další poznatky a přispět k hlubšímu porozumění proměny rodiny.

Dále je v bakalářské práci uvedeno, že vedle sociální politiky měly významný dopad na proměnu rodiny také společenské události, které souvisely s velkou průmyslovou revolucí. Dle dobových sociologů urbanizace a s ní spojená industrializace přinesly zásadní změny v životních podmínkách lidí, které měly vliv na rozptýlení původních tradičních vazeb v rodině. Následkem toho došlo k zúžení rodiny a to mělo také dopad na samotnou autonomii jednotlivců rodinné jednotky. Podařilo se nám zachytit, jakým způsobem k těmto změnám došlo a jak jej hodnotili vybraní sociologové.

Dnes víme, že 19. století představovalo významný mezník na cestě v proměně rodiny. Zároveň musím konstatovat, že zkoumání rodiny může být náročnou disciplínou. Rodina je proměnlivá instituce, která se adaptuje na společenské změny. Přestože jsme získali určité množství poznatků, je třeba poznamenat, že výzkum rodiny je stále výzvou. Je to oblast, která vyžaduje multidisciplinární přístup a další zkoumání. Existuje stále mnoho neznámých faktorů a souvislostí, které by bylo dobré prozkoumat. Celkově lze tedy konstatovat, že rodina je komplexní instituce, která se vyvíjí a mění v čase v závislosti na společenských podmínkách a vlivu státu. Průmyslová revoluce a s ní spojené změny představovaly významný mezník v transformaci rodiny, ale její proměna pokračuje i dnes.

Bibliografie

- ADAMS, S. a kol. *Ilustrovaná historie 19. století: rok po roce, měsíc po měsíci*. Čestlice: Rebo Productions, 2000.
- ANZEBACHER, A. *Křesťanská sociální etika, úvod a principy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997.
- BĚLOHORSKÝ V. *Myslet zeleň světa. Rozhovor s Karlem Hvižďalou*. Praha: Mladá Fronta, 1991.
- BUREŠOVÁ, J. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2001.
- DUKOVÁ, I., DUKA, M. a I. KOHOUTOVÁ. *Sociální politika: učebnice pro obor sociální činnost*. Praha: Grada, 2013.
- DVOŘÁKOVÁ KANĚČKOVÁ, E. *Výchova dívek v Čechách a na Moravě: školství v 19. století genderovou perspektivou*. Praha: Grada, 2020.
- GOODY, J. *Proměny rodiny v evropské historii: historicko-antropologická esej*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.
- HLAVAČKA, M. a P. CIBULKA. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén: ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*. Praha: Historický ústav, 2013.
- HOJDA, Z., OTTLOVÁ, M. a R. PRAHL. *Útisk, charita, vyloučení: sociální 19. století: sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového symposia k problematice 19. století*. Praha: Academia, 2015.
- HORSKÁ, P. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990.
- HUSA, V. *Dějiny ČSR*. Praha: Naše vojsko, 1954.
- KELLER, J. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk, 2003.
- KLABOUC, J. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962.
- KOHÁK, E. *Svoboda, svědomí, soužití: Kapitoly z mezilidské etiky*. Praha: SLON, 2004.
- KOUDELKOVÁ, J. *Naše dějiny v datech*. Praha: Albatros, 1987.
- KREBS, V. a J. DURDISOVÁ. *Sociální politika*. Praha: Codex Bohemia, 2015.
- LENDEROVÁ, M. *A ptáš se, knížko má--: ženské deníky 19. století*. Praha: Triton, 2008.
- LENDEROVÁ, M. *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005.

- LENDEROVÁ, M., JIRÁNEK, T. a M. MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009.
- LENDEROVÁ, M. a K. RÝDL. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006.
- MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- MATOUŠEK, O. *Sociální služby: legislativa, ekonomika, plánování, hodnocení*. Praha: Portál, 2011.
- MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok, 1990.
- MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002.
- PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?: k demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha: Togga, spol. s r.o., 2015.
- PUSCHMANN, P. a A. SOLLI. Household and family during urbanization and industrialization Efforts to shed new light on an old debate. *The History of the Family* 19 (1):1-12, 2015.
- RÉMOND, R. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999.
- SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2012.
- TOMEŠ, I. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál, 2010.
- VONDRUŠKOVÁ, A. *Rodina: populárně historická encyklopedie*. Brno: MOBA, 2020.
- Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

Internetové zdroje

- Malthuziánství*. 2014. Sociologická encyklopedie. [online] [cit. 19.6.2023]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Malthuziánství> .
- Samuel Augustus Barnett (1844-1913) — English clergyman, social reformer and founder of Toynbee Hall*. Social Welfare History Project. 2013 [online] [cit. 05.12.2021]. Dostupné z: <https://socialwelfare.library.vcu.edu/people/barnett-samuel/> .
- ZÁVODNÁ, E. *Obyčejný život v „dlouhém“ 19. století*. 2014 [online] [cit. 19.6.2023]. Dostupné z: <https://cesky.radio.cz/obycejny-zivot-v-dlouhem-19-stoleti-8292445> .